

Gårdar och gränser 200 e.Kr. – exempel från Småland

Leif Häggström, fil.lic. i arkeologi

Dagens arkeologi sker oftast som nedslag på platser där något skall byggas eller tas bort. Det kan röra sig om industrier, vägar eller bergtäkter. Alla fornlämningar som ligger i vägen skall undersökas och dokumenteras innan en byggnation får ta sin början. Detta innebär att arkeologin i dag bedrivs på ett vis som kan uppfattas som slumpmässigt. Detta är ur vetenskaplig synvinkel att betrakta som en fördel då chansen är större att ny kunskap nås än när arkeologer själva få välja eftersom dessa tenderar att gräva ut saker man redan vet ganska mycket om (hur många gånger har man inte gjort arkeologiska undersökningar i Birka under de senaste 130 åren?). Systemet kan betraktas som styrd sampling. Det frustrerande med systemet är att vissa områden blir betydligt mycket mer välundersökta än andra. Expansiva stadsregioner och stråk med prioriterad infrastruktur är de tydligaste exemplen. Detta innebär att kunskapen om de förhistoriska förhållandena är betydligt bättre i områdena kring Göteborg–Stockholm–Malmö än kring låt oss säga Dorotea eller Virserum. En annan faktor som styr vilka områden som utforskas av arkeologer är var universiteten är belägna. Områden i närheten av universitet med utbildning i arkeologi är bättre kända än områden långt från universitetsorterna. Vad det gäller fornminnesinventeringen som skall täcka hela Sverige så kan man lätt konstatera att områden med slättbygd är bättre inventerade än skogsområden om man räknar arbetsinsats per kvadratkilometer. Gränsen mellan kunskap och okunskap om fornlämningar och områden är med detta resonemang lätt att finna.

Smålands förhistoria är föga utforskad. För varje ny studie och forskningsinsats korsas gränsen mellan kunskap och okunskap åter. Denna artikel kommer att ta upp exempel på gränser i framför allt norra Smålands förhistoria århundradena efter vår tideräknings början. Olika gränser kommer att beröras, såväl odlingslandskapets gränser som mer symboliska gränser med paralleller i folklig tro.

Tre gårdar i norra Småland

Sommaren 2002 undersöktes ett större område i Öggestorp, norra Småland. Till skillnad från många andra arkeologiska undersökningar som görs i Småland blev det denna gång mer än ett titthål. Totalt grävdes lite drygt 40 000 m² ut i samband med undersökningen. Det undersökta området var stort nog att täcka in två olika gårdar med tillhörande begravningsplatser och åkrar från tiden strax efter att vår tideräkning tagit sin början. Tillsammans med en arkeologisk undersökning som genomfördes ett par år tidigare finns nu tre identifierade, i stort sett samtida, gårdar inom synhåll från varandra. För en gångs skull finns möjligheten att diskutera gränsdragning på ett lokalt plan i Småland.

Figur 1: Två av gårdarna i Öggestorp som de kan ha sett ut 200 e.Kr. I bakgrunden till vänster i bilden skymtar stensträngen. Mellan gårdarna ligger ett gravröse i vilket en kvinna i 20–40 års åldern gravlades något årtionde före vår tideräkning tar sin början. Kvinnan lades på en bädd av vitmossa och kremerades innan gravmonumentet byggdes. Gravbålet byggdes upp av ved från träslagen al, ask, asp, björk, hassel, tall samt rönn eller oxel. Runt gravröset finns spår av att man odlat brödvete, emmer och skalkorn. Den högra gården inrymde såväl ett större bostadshus, som mycket väl kan ha haft en avdelning för kreaturen, som en smedja. Akvarell av Ragnhild Bronsek 2003

Arkeologiskt sett är gårdarna samtida. Detta betyder inte att de nödvändigtvis existerade precis samtidigt men att vi med dagens arkeologiska metoder inte kan särskilja dem tidsmässigt. Den arkeologiska tidsbestämningen vad det gäller hus och gårdar kommer oftast inte närmare en exakt datering än låt oss säga i bästa fall 50 år. Detta beror till stor del på osäkerhetsfaktorer i de naturvetenskapliga analyser som används, framför allt den så kallade kol-14-metoden.

Om vi för sakens skull utgår ifrån att gårdarna faktiskt var samtida och inte utgör samma gård som av en eller annan anledning flyttat lite på sig kan man börja fundera på hur gårdsstrukturen såg ut för nästan 2000 år sedan. Två av gårdarna ligger knappt 100 meter från varandra. Med två så tätt liggande gårdar kan det vara aktuellt att fundera på om de kan ha utgjort en del av en liten by. Mellan gårdarna ligger områdets största grav. Graven utgjordes av ett stenröse som var ungefär 15 meter i diameter och ungefär 1,5 meter högt. I graven, som daterades till åren kring vår tideräkningens början, hittades de kremerade resterna av en kvinna i 20–40 års åldern. I graven låg även käkbenet av en ettårig kalv. Graven kan genom sin placering ha varit en gräns mellan de två gårdarnas närmaste mark. Analyser av jord i graven visar att man under långa perioder odlat säd alldeles invid graven, men även att man precis intill graven har tröskat sin säd.

Gränser i det brukade landskapet

I Öggestorp löper en stensträng, vilket är arkeologernas term för en sorts förhistorisk stenmur, flera hundra meter genom landskapet. Stensträngen är anlagd någon gång på 200- eller 300-talet efter vår tideräkningens början och har fungerat som en viktig gräns i dåtidens produktionslandskap. På den västra sidan av stensträngen låg åkrarna och gårdarna och på den östra sidan av stensträngen låg betesmarken. Förflyttar man sig ytterligare åt sydost kommer man snart in i kraftigt kuperade områden som i dag är skogsbeklädda. Delar av dessa områden kan ha kunnat fungera som utmark. Stensträngen är i dag av mycket oansenlig höjd, men bör ha varit påbyggd med ris eller slonor för att ha kunnat fungera som en hägnad för kreaturen. Forna tiders djurhägnader syftade oftare till att hålla djuren borta från den med stor möda odlade marken än att hägna in djuren. Stensträngen löper intill flera gravar och precis söder om två av dem finns en öppning i stensträngen, en öppning som tillät folk att passera gränsen mellan den odlade marken och betesmarken.

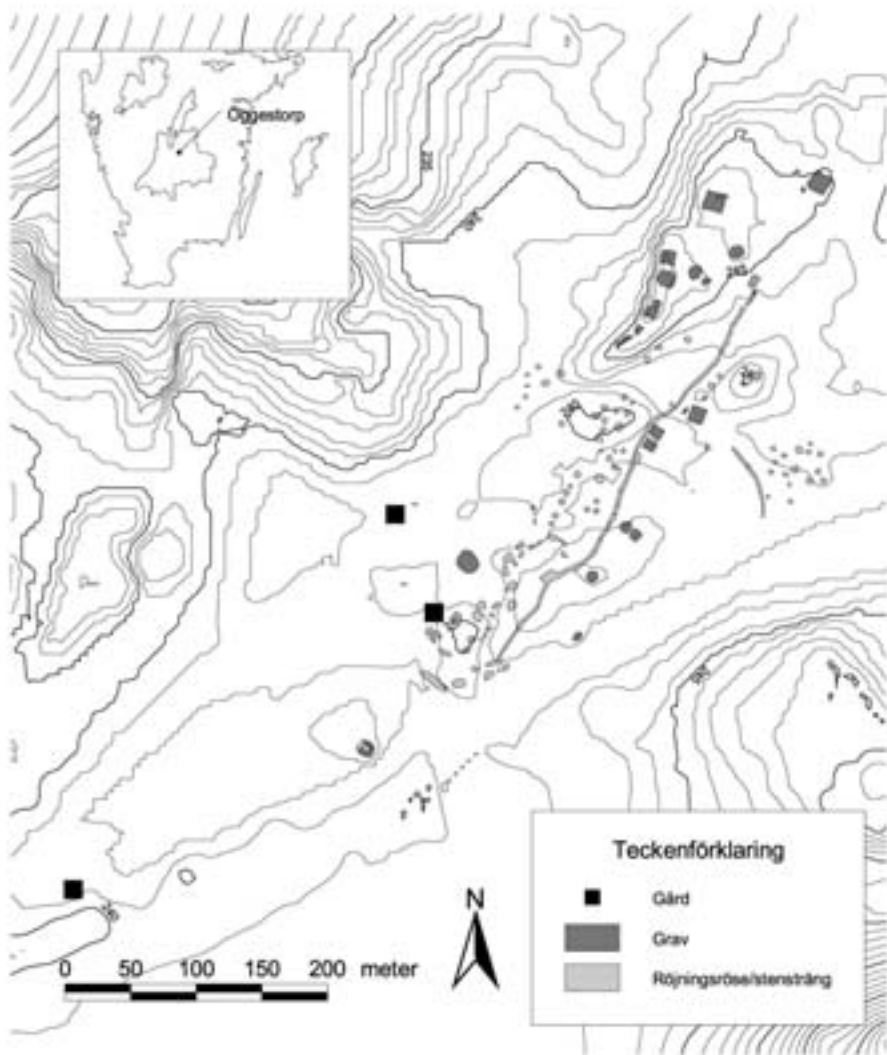
Gränsen för den döde – graven

När döden inträffar korsar individen en gräns som ingen kan undvika, gränsen mellan liv och död. Hur detta hanteras skiljer sig mellan olika kulturer och områden. Det skiljer sig även över tid, men det genomgående är ändå att man väljer att på något vis ta hand om den avlidnes jordiska kvarlevor. De jordiska kvarlevorna kan tas om hand på ett sådant sätt att den dödes färd till dödsriket underlättas. Kvarlevorna kan även hanteras på så vis att den döde förhindras att åter korsa gränsen till de levandes värld. I folkminnesuppteckningar finns åtskilliga beskrivningar av hur detta kan ske.

I norra Småland är det inte ovanligt att knivar påträffas i gravar från århundradena efter vår tideräknings början. De knivar som hittills hittats är inte bara placerade med den döde som en klassisk gravgåva invid resterna av kroppen eller bland de brända benen. Emellanåt är knivarna placerade ovanpå graven, eller i gravens topp. I många fall är de nedstuckna. Innebörden av detta är svårtolkad och paralleller kan man finna i folkminnesuppteckningar från 1800- och tidigt 1900-tal. Den i graven nedstuckna kniven sägs låsa den döde till graven. Den döde förhindras med andra ord från att gå igen. Kniven, eller rättare sagt det vässade stålet utgör en gräns som den döde inte kan passera.

För att dyka lite djupare in i uppgifter om kniven i folktron har jag gjort en översiktlig genomgång av uppteckningar om knivar på Dialekt-, Ortnamns- och Folkminnesarkivet i Göteborg (DAG). Uppteckningarna kommer framför allt från Västsverige (Bohuslän, Dalsland, Halland, Värmland och Västergötland).

I samband med begravningsmärks ett flertal teman kring knivar. Den kniv som användes att raka ett lik med inför jordfästningen handhas på tre olika sätt. Den kan tillfalla den person som gjort i ordning den döde, den kan följa den döde i graven eller kastas i elden eller grävas ner på annan plats. En kniv, ibland specificerad som fällkniv, kan köras in i kyrkodörren för att hindra den som begravts från att gå igen. Det framhålls även att den döde inte kan beträda odlad jord, eller sådant som växer, varför graven snabbt besås. En kniv, sax eller spik kan köras ner i gravjorden ovan kistan för att förhindra den döde från att gå igen. I de fall kniven närmare specificeras så är det en täljkniv, ibland en matkniv, som skall köras ner i gravjorden. En variant är att lägga en till hälften uppfälld fällkniv över näsan på den döde. Kniven kan även läggas tillsammans med den döde i kistan. Slaktaren skulle ha sina knivar med sig i kistan för att inte söka upp

Figur 2: Kartbild över aktuella delar av Öggestorp socken. På kartan är tre undersökta gårdar från århundradena efter vår tideräkning markerade tillsammans med åkrar och gravar. Genom området löper stensträngen som en gigantisk orm. Kartan är framställd av Samuel Björklund 2003.

sina verktyg igen. Knivens funktion kan med andra ord vara avgörande för dess symboliska kraft. En vass stålkniv kan kastas efter ett likfölje vilket förhindrar den döde från att gå igen. Knivar nedkörda i gravar från århundradena efter vår tideräkning börjar hittas som tidigare sagts emellanåt i norra Småland. Det är mycket möjligt att kniven körts ner i gravjorden för att hindra den avlidne från att spöka. Men som vi ser i denna summariska genomgång av folkstro kring knivar kan även kniven som gravgåva fungera som en gränspostering mellan den fysiska världen och dödsriket, men detta nämns aldrig inom arkeologin.

I Öggestorp har till dags dato tre gårdar identifierats. Ett flertal gravar har undersökts varav en innehåller en kniv som körts ner med spetsen före mitt i en grav. Denna handling är en av flera som skiljer ut graven från den del av landskapet där gårdarna ligger. Graven skiljs också från gårdarna rent fysiskt genom att den är belägen på motsatt sida stensträngen. Enligt den västsvenska folktron kan den döde inte beträda odlad mark. Ett ingenmansland av besädda åkrar skiljer graven med kniven från gårdarna där de levande bodde och vistades.

Vad betyder då allt detta? Man kan mycket väl tänka sig att det i graven i fråga har lagts en individ som man varit mån om inte skall komma tillbaka som gengångare. Kniven, tillsammans med andra mindre symbolladdade gränsdragningar mellan graven och bostäderna i Öggestorp tyder på detta.

Gränsen för den döde – huset

Kniven i eller ovanför kyrkdörren hindrar som tidigare nämnts den döde från att gå igen, men även i hemmiljön kan kniven och det blanka stålet fungera som en gräns som de övernaturliga omöjligen kan korsa. Genom att köra in en kniv (gärna en täljkniv) över ytterdörren eller i köksdörren förhindrar man den döde från att komma på besök. Samma gränsdragning kan göras genom att lägga en kniv på fönsterbrädet. En kniv över förstugudörren hindrar troll från att ta sig in i huset om det finns en död där.

När kistan med den döde förts ur huset lades en kniv eller sax med spetsen utåt vid tröskeln, redskapet kunde plockas bort när prästen gravlagt och fäst den döde. Knivar förvarade med eggen uppåt håller gastar på avstånd. Exempel på hur knivar, och eggverktyg, kan placeras för att skapa en gräns mot det onda finns det med andra ord gott om i folktron. Det intressanta är återigen att liknande fenomen emellanåt kan observeras i det arkeologiska materialet.

Figur 3: Mitt i bilden mellan den stora kvadratiska graven och stensträngen (stenmuren) syns den lilla graven med en nedstucken kniv. Graven med kniven är markerad. Kniven kan ha fungerat som en amulett som håller den döde på rätt sida om gränsen mellan dödsriket och de levandes land. Fotografi från mobilkran av Leif Häggström 2002.

I samband med en arkeologisk undersökning i Ekparken i stadsdelen Rosenlund i Jönköping undersöktes våren 2002 en gård från järnåldern. Huvudbyggnaden verkar ha byggts runt 200 e.Kr. och varit i bruk något hundratal år. Tydliga spår av var ingångarna varit placerade kunde identifieras. Mitt i den västra delen av huset fanns spår av en eldstad. I ett av de stolphål som burit upp takstolens centrala del gjordes ett märkligt fynd. I stolphålet hittades de svårt rostangripna resterna av en spjutspets.

Det finns två sätt att tolka spjutspetsen på. Det ena är att det är någon form av offer för att ge husets invånare lycka och välgång, eventuellt även i strid. Det är möjligt att offret även skulle skydda huset på något sätt. Det andra sättet att tolka spjutspetsen på ligger mer i linje med de uppgifter som man finner i folklivsmaterialet. Spjutspetsen i stolphålet fungerade, likt knivexemplen ovan, som en amulett vilken hindrade övernaturliga

väsen från att ta sig in i huset. I Fjärås, norra Halland, har ett annat minst lika intressant fynd gjorts. Vid ingången, under tröskeln, hittades delar av ett människokranium. Att skelett placerats just vid dörren antyder att det bör ha rört sig om en form av gränsdragning. Eventuellt skall den döde under tröskeln stoppa de väsen som ej låter sig stoppas av en fysisk dörr.

Gränserna förändras

Gränser glöms bort och förändras medan tiden går. Ibland återupptäcks de och aktualiseras ånyo, emellanåt med blodiga följder. I Öggestorp kan vi se att gränserna förändrats kraftigt under de senaste två tusen åren.

500 år efter att vår tideräkning tagit sin början har de tre gårdarna övergivits. Orsaken till att de övergivits känner vi inte, vi vet inte heller om det är fråga om en ödeläggelse eller om man helt enkelt flyttat sina gårdar till andra platser som man av en eller annan anledning ansett vara bättre. Om man närmar sig platsen för de tre gårdarna från historisk tid så märker man genast att gränserna har förändrats. En bygräns mellan de medeltida byarna Öggestorp och Rommelsjö har tillkommit. Gränsen går tvärt emot alla strukturer som vi identifierat i det förhistoriska landskapet så som det såg ut århundradena efter vår tideräknings början. Bygränsen korsar stenstrången med en nästan rät vinkel och löper precis norr om de två nordligaste gårdarna.

Under de drygt femhundra år som förflöt från de tre gårdarnas övergivande till dess medeltiden tar sin början har gränserna i landskapet förskjutits. Vi vet inte om gränsförskjutningen är orsakad av eller en följdreaktion på att gårdarna övergavs. Däremot vet vi att området i stort inte övergavs. Utifrån vegetationshistoriska uppgifter känner vi till att området utnyttjats kontinuerligt, men med en mindre svacka under yngre järnålder (vikingatid). Under medeltiden är jordbruket mycket expansivt, många nya åkrar etableras i området.

Slutord

Jag arbetar för närvarande med såväl en avhandling som en rapport om de arkeologiska undersökningarna i Öggestorp. I denna artikel har jag tillåtit mig själv att gå längre i tolkningar och spekulera mer om vad fyndmaterialet egentligen kan tänkas säga än vad jag brukar göra. Att göra detta utifrån temat gränser har visat sig fungera ganska bra.